

5. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. - Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. - 402 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Зоряна Куньч - кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка», заступник директора Інституту гуманітарних і соціальних наук з науково-методичної роботи.

Наукові інтереси: стилістика сучасної української мови, термінознавство, культура мови та риторика.

ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИКИ ТА ГРАМАТИКИ НА РІВНІ МОРФОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ РОДУ ІМЕННИКА

Тетяна МОРОЗ (Харків, Україна)

У статті проаналізовано характер співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічної категорії роду іменників, специфіку появи й існування семантико-граматичної асиметрії.

Ключові слова: морфологічна категорія роду, симетрія, асиметрія, чоловічий, жіночий, середній рід, граматичне значення.

The article analyzes the nature of correlation between semantics and grammar on the level of morphological category of gender of nouns, the specific character of semantic-grammatical asymmetry appearance and existence.

Keywords: morphological category of gender, symmetry, asymmetry, masculine, feminine, neuter, grammatical meaning.

Морфологічну категорію роду небезпідставно вважають однією з центральних морфологічних категорій іменника, оскільки «рід іменників - це один із морфологічних засобів вираження предметності: будь-яке слово, яке позначає ознаку, дію, число, належить до іменника, якщо воно має категорію роду як постійну ознаку» [5: 140]. У корпусі лінгвістичних досліджень, присвячених морфології іменника, цій категорії приділялася завжди значна увага, що передбачає необхідність хоча б загальної характеристики поглядів мовознавців з особливим акцентом на рівень дослідженості асиметричних виявів у сфері категорії роду.

Проблема категорії роду була об'єктом ще класичної грецької філософії, жваво обговорювалася в пізніших середньовічних граматиках, проте найгостріше виявилася в дослідженнях, що були позначені розробкою типолого-генетичних питань. Саме в цій лінгвістичній парадигмі було поставлено й частково вирішено чимало питань, пов'язаних із родовою диференціацією іменникової лексики. Головним висновком цих студій стало те, що розподіл іменників за родами, на якій би підставі в далекому минулому різних мов він не був здійснений, для сьогоденної мовної свідомості вже репрезентований зовсім по-іншому [2: 70].

У пошуках чинників, що спричиняли такий чи інший поділ іменникових лексем на родові групи, дослідники доходили різних висновків. Зокрема висловлювалися думки про соціально вмотивований характер цього поділу, про статево (біологічно) орієнтовану класифікацію [4; 5: 138 - 140; 118, 417 - 418]. Як би там не було, але в усьому розмаїтті поглядів інваріантною залишалася думка про тісну взаємодію родової віднесеності іменникової лексики з уявленнями носіїв мови про живе й неживе, істоту й неістоту, активність чи інактивність учасника, позначеного іменником, у виконанні дії та ін. Ця думка підтверджується як на прикладах тих мов, де існує поділ лексики за родами, так і мов типологічно далеких, де родова віднесеність лексем має класний характер (хоча й родова таксономія так само є одним із варіантів класної) [10: 12 - 13].

У цілому типолого-генетичні дослідження стали добрим підґрунтям для висновку про те, що «в усіх мовах, де існує класний поділ іменників, спостерігається процес їх руйнування» [190, 12]. Пояснення цьому вбачають у відносно незначній пізнавальній цінності показників класів, зокрема й родів. Іншими словами, спостерігається чітка тенденція до спрощення граматичної інформації, що варта для вираження, уніфікації зайвих для сучасної свідомості розрядів (класів) до якогось одного-двох. Прикладом цього може слугувати відмирання родової специфіки іменників у деяких мовах (наприклад, в англійській) або завмирання середнього роду в інших мовах тощо [7: 300 - 305; 8: 417 - 418].

Водночас у мовах, де родової уніфікації або подібних процесів не відбулося на попередніх етапах розвитку, на сьогодні найчастіше спостерігається чітке дотримання класного (родового) поділу. Тобто назовні протилежна до вище схарактеризованої тенденція [2: 70]. До таких мов, очевидно, можна зарахувати й українську, у якій кожен іменник, якими б формальними чи значенневими ознаками він не характеризувався, коли б і звідки він не прийшов, обов'язково

потрапить під класифікаційну тричленну схему граматичної категорії роду.

Триродова класифікаційна система в сучасній українській мові не втрачає своїх позицій, що, з одного боку, може свідчити про її необхідність для задоволення потреб комунікації, а з другого, - про її стійкість. Фактором, що цьому сприяє, дослідники називають семантичну мотивованість родового поділу в одній із частин іменникової лексики, а саме іменників - назв істот. Однак ствердження стійкості цієї системи до різномірних впливів не означає, що в її межах не відбувається «живих» процесів. Не вмотивована прозорою логікою для мовця в усіх своїх частинах, ця система постійно перебуває під натиском різномірних впливів, спрямованих на її руйнування або спрощення, власне, - на досягнення гармонії (симетрії). Зокрема, як свідчить проведений аналіз, це виявляється в тенденціях до семантичної мотивації віднесеності до роду незмінюваних іменників і, навпаки, до формальної мотивації роду абревіатур.

За своїм характером рід є класифікаційною категорією, пов'язаною з будовою і зміною іменників. Під поняттям класифікаційності в лінгвістичній науці прийнято розуміти те, що всі іменники не змінюються за родами, а мають той чи інший рід. Відповідно вся сукупність іменників розподіляється на три класи - чоловічий, жіночий і середній роди. Однак розподіл на класи різних іменників здійснюється на різних підставах. Частина іменників зараховується до того чи іншого роду з урахуванням лексичної семантики, інша ж - лише з огляду на формальні ознаки словоформи. Відповідно цілком слушним є розподіл іменників на групи з семантико-граматичним змістом назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичним змістом назв неістот.

Розподілом сукупності всіх іменників на групу тих, які мають формально-граматичний зміст роду, та класу тих, які мають семантико-граматичний зміст, фактично констатується існування системної асиметрії у вираженні значення роду в іменнику як частині мови. Тому цілком логічним стосовно категорії роду та специфіки її вираження в мові є висновок О.А. Колесникова, який зазначає: «Лінгвістика, визнаючи асиметричність мовного знака, повинна враховувати, що в мові як системі форм відображення дійсності можуть бути представлені обов'язкові, але позбавлені значення, «пусті» граматичні форми» [6: 72]. Саме іменники з формально-граматичним значенням роду слід вважати тими «пустими» граматичними формами, які мають рід, але лише як оболонку, необхідну для повноцінного функціонування іменника на рівні погодження з іншими формами в реченні, тобто такими іменниками, в яких форма роду «відноситься до сфери мовної техніки» [2: 58].

О.А. Колесников доводить: адекватне осмислення категорії роду можливе лише за умови, що враховуватимуться не лише формальні, погоджувальні (синтаксичні) ознаки іменників, а і їх змістове наповнення. Перебуваючи на ономасіологічній позиції, дослідник переконаний, що, попри випадковість формування такого, а не іншого розподілу іменників на роди на рівні діакронії, на синхронічному зрізі не можна ігнорувати взаємозв'язок специфіки вираження роду з позамовною дійсністю. Він пише: «...Не можна заперечувати того, що граматичну категорію, пов'язану з родами, варто б трактувати не як формально несуперечливу, а на підставі встановлення співвіднесеності форм з фактами дійсності, відзначаючи при цьому з-поміж форм роду «семантичні» та «пусті», які визначають поділ іменників на погоджувальні класи» [6: 73].

Важливим аспектом, висвітлення якого необхідне для з'ясування специфіки появи й існування семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічної категорії роду, є визначення співвідношення морфологічного (граматичного) й лексико-семантичного (номінативного) значень у структурі категорії роду. У науковій літературі співіснує декілька поглядів на характер взаємодії граматичного й номінативного в категорії роду. Одні дослідники схиляються до зарахування номінативного значення віднесеності до статі в зміст граматичної категорії [9: 177 - 212], другі вважають значення статі прерогативою лексичної семантики. Так, О.В. Бондарко висловлює погляд, згідно з яким опозиція за статтю тісно пов'язана з категорією роду, але не зливається з нею [1: 190]. Треті схильні взагалі говорити не про категорію роду в її тричленному вияві, а про граматичну категорію статі референтів, що позначені іменником, виносячи за межі граматичної категорійності «пусті» форми із формально-граматичним змістом, так само ігноруючи й середній рід із семантико-граматичним змістом [6: 67 - 76].

Неоднотайність поглядів науковців на питання сутності граматичної категорії роду не могла не позначитися й на інтерпретації ролі засобів різних рівнів, що сприяють «компенсації»

граматичної непослідовності (недосконалості) категорії роду. Однак майже всі дослідники визнають своєрідність категорії роду іменників як суперкатегорії. «Категорія роду займає серед інших категорій особливе місце, оскільки вона характеризується як «суперкатегорія», побудована за принципом інтердепенденції, тобто категорія роду іменників і рід прикметників пов'язані: рід прикметників припускає існування роду іменника, а рід іменника, в свою чергу, передбачає наявність роду у прикметників (або іншого класу слів, в якому категорія роду має ту саму будову, що й у прикметників)» [5: 141 - 142]. Наявність цього принципу на рівні взаємодії й узаємозумовленості категорії роду іменників і категорії роду прикметників та слів, що можуть виражати категорійні значення роду, сприяла тому, що науковці завжди вказували на граматичне узгодження як шлях до компенсації родоневизначеного характеру іменників.

На підступах до аналізу семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічної категорії роду необхідно визначитися з тим, яке співвідношення слід вважати симетричним. Відповіді на це питання, які можна знайти в теоретичних описах, не завжди однозначні й прозорі.

Однією із причин такої ситуації є те, що, визнаючи сутність морфологічної категорії роду як таку, що найвиразніше реалізується на рівні іменників із семантико-граматичною домінантою, тобто на рівні назв істот (в основному осіб), у протиставленні іменників на позначення осіб чоловічої і жіночої статі, дослідники екстраполюють ці значення на сутність морфологічних значень. Таким чином стверджується, що граматична категорія роду як протиставлення форм із однорідним значенням реалізується на основі граматикалізованого значення природної статі референтів. Поряд із цим зазначається, що ця привативна опозиція, де один із членів, окрім вираження власного значення, може виражати ще й протилежне (пор., *тракторист* - і чоловік, і жінка, але *трактористка* - лише жінка, і навпаки, *забіяка* - і жінка, і чоловік, але формально лише жіночий рід), ніяк не пов'язана із середнім родом істотових іменників, оскільки їх вичленування здійснюється на іншій семантичній основі, а саме на значенні недорослості [3: 86 - 88]. Переконливими видаються погляди О.В. Бондарка, який зауважує: «Як відомо, одні вчені включають значення віднесеності до статі в зміст граматичної категорії роду, інші ж розглядають ці значення в лексичному плані, як значення відповідних лексичних одиниць. Ми приєднуємося до останньої позиції, розглядаючи вираження відношення до статі як опозицію лексико-граматичних розрядів. Ця опозиція, на нашу думку, тісно пов'язана, навіть об'єднана з морфологічною категорією, але все-таки не зливається з нею і не повинна змішуватися з граматичним родом» [1: 190].

Дослідник називає такі відмінності між граматичним родом і лексико-граматичним розрядом статі: 1) граматична категорія роду - тричленна (з додатковою графемою спільного роду), а розряди статі утворюють двочленну опозицію; 2) система закінчень, яка включає й показники середнього роду, явно орієнтована на тричленне протиставлення, вона лише частково сприяє вираженню значень статі, натомість словотвірні морфеми в словах на зразок *лев* - *левиця* перш за все призначені для вираження протиставлення за статтю і лише частково для вираження граматичних родів; 3) граматичні роди нейтралізуються у множині, а значення статі зберігає чинність (пор.: *трактористи* - *трактористки*), тобто назовні нерелевантність цього значення для граматики; категорія роду охоплює іменники на позначення істот і неістот, а розряди за статтю - лише істотові іменники.

На підставі цих розбіжностей учений слушно висноує, що граматичні роди і лексико-граматичні розряди іменників за статтю дотичні, але не тотожні, оскільки визнання їх тотожності бодай в одній частині виводитиме категорію роду за межі категорійності.

Отже, симетрія в граматичній системі роду полягає в існуванні трьох графем - чоловічого, жіночого і середнього роду, які охоплюють усі іменники української мови. Граматичне значення родів пов'язане з лексико-граматичними значеннями статі, яка охоплює назви істот, що в свою чергу спричиняє виникнення системної асиметрії.

Переходячи до аналізу симетричного й асиметричного співвідношення семантики та граматики на рівні категорії роду, не можна пройти повз питання про генетичні витоки родового розподілу та його подальший розвиток.

Як відомо, генеза категорії роду - одне із суперечливих питань мовознавства, однак із середини ХХ століття все більшого поширення набуває думка, що передісторія роду пов'язана з перетворенням контенсивного (семантико-синтаксичного) типу індоєвропейської прамови, тобто

з переходом від активного до номінативного, так що на стадії активної типології індоєвропейська мова повинна була мати двокласну систему активних / інактивних імен, яка через ознаку істоти / неістоти трансформувалася в родову. Сліди колишньої двокласної системи виявляються в реконструйованих формах відмінювання. При цьому розподіл проходив по лінії жіночий / чоловічий - середній роди [8: 418]. Щодо цього існує й інша думка. Так, говорячи про становлення категорії істот / неістот, дослідники зазначають, що вона розвинулася з категорії персональності / імперсональності, за якою розрізнялися і протиставлялися назви осіб чоловічої статі й усі інші назви істот, речей, явищ, абстрактних понять [11: 62]. Важливим залишається той факт, що родовий розподіл здійснювався в тісному взаємозв'язку з уявленнями мовців про істотовість/неістотовість. За обох ситуацій розподіл за родами, ймовірно, здійснювався в чіткій відповідності до розуміння людиною істотової або неістотової сутності позначуваного, тобто в основі поділу лежали семантичні чинники.

При цьому формальне забезпечення цього розподілу, пов'язане зі становленням номінативного (синтетичного) типу мови, відбувалося послідовним використанням відповідних флексій на позначення належності того чи іншого слова до певного роду. Закріплення таких флексій як показників певного роду могло бути достатнім лише на певному етапі розвитку мови. З часом підстави віднесення багатьох реалій до категорії істоти чи неістоти, а звідси й маркування їх відповідними родовими формальними показниками поступово втрачали свою мотивованість. Саме цей етап передбачив необхідність залучення додаткових засобів для вираження роду, якими стали суфіксальні утворення. При цьому старі уявлення про родову маркованість флексій не зникають, що на сучасному етапі засвідчується більш-менш послідовною співвіднесеністю деяких із них із одним родом [5: 142 - 148]. Неможливість позбавлення флексій функції вказівки на родову приналежність була зумовлена закріпленням цього значення в його тісному переплетінні з іншими граматичними значеннями числа, істоти / неістоти, відмінка.

Важливо при цьому зазначити, що глибинною підставою для втрати флексіями прямої вказівки на рід стало скомпресування в них багатьох функцій-значень граматичного характеру, синкретичність їх вираження. Це й спровокувало перебрання функції показу семантичних ознак родової співвіднесеності іменників суфіксами. Такий синкретизм, який у першу чергу був характерний для форм однини, сприяв пошуку більш розрізненого показу граматичних значень. Так, рід «змістився» в суфікси, істота / неістота в послідовному її вияві у форму множини. Ці два факти тісно взаємопов'язані: втрата послідовної семантичної мотивованості родового поділу передбачала сформування такої позиції, в якій би «діагностувалися» підстави віднесення іменника до певного роду в його семантичній (статева диференціація та диференціація за дорослістю / недорослістю) чи несемантичній (диференціація на інших семантичних підставах, наприклад, абстрактності, збірності тощо) функції.

У наукових джерелах указується, що кожне із трьох значень роду забезпечене відповідними формативами для свого вираження: в основному флексіями та суфіксами як результат утрати граматичною категорією роду своєї семантичної мотивованості, через що сталося змішування флексійних показників. На сьогодні це виявляється в існуванні чималої кількості збігів флексій як сигналізаторів різних родових значень, наприклад, закінчення *-a* мають іменники всіх трьох родів (*староста, вода, дівча*), нульове закінчення - жіночого і чоловічого (*будинок, ячмінь, верф, мідь*) тощо. Саме цим, очевидно, можна пояснити долучення суфіксів до виконання не цілком питомою для них функції - засобів підтримки морфологічних показників роду.

За підрахунками А. Загнітка, із 55 364 іменників 35 322, тобто 65, 6% марковані словотвірними суфіксами [5: 147], при цьому більшість із них функціонує з граматичним значенням лише одного роду [5: 144]. Через це в описах морфологічної категорії роду зазвичай згадується й про роль суфіксів у родовій диференціації.

Разом із тим спостерігається й певна непослідовність в інтерпретації цього факту, яка зокрема виявляється в тому, що, коли мова йде про іменники із семантико-граматичним змістом категорії роду, цим суфіксам надають особливого значення, коли ж заходить про іменники формально-граматичних класів, то найчастіше роль цих суфіксів не згадується. Однак найнепослідовнішим є ігнорування категорійно-структуруючої ролі суфіксів у випадку з інтерпретацією родової належності іменників у множині.

Проведений аналіз характеру співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічної

категорії роду іменників дозволяє зробити такі висновки.

Симетрія в граматичній системі роду полягає в існуванні трьох грамем чоловічого, жіночого і середнього роду, які охоплюють усі іменники української мови. Граматичне значення родів пов'язане з лексико-граматичним значенням статі, яке охоплює назви істот. Воно формувалося водночас із категорією роду і на сучасному рівні граматично репрезентується родовими формами чоловічого і жіночого роду. Більшості іменників притаманна симетрія у вираженні граматичного значення роду, що знаходить вияв у його формальній мотивації.

Системна асиметрія у вираженні значень категорії роду полягає в існуванні іменників, рід яких визначається їх семантикою (номінативним значенням статі і недорослості), та іменників, де рід має формально-граматичне вираження («пусті форми»).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондарко А^А. Теория морфологических категорий / Отв. ред. С.Д. Кацнельсон. / А^А. Бондарко. - Л.: Наука, 1976. - 255 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове./В.В.Виноградов. - М.-Л.: Учпедгиз, 1947. - 785 с.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. - К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. - 400 с.
4. Ельмслев Л.О. О категории личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя./ Л.О. Ельмслев. - М.: Наука, 1972. - С. 114 - 152.
5. Загнітко А.Р. Контекстуальна зумовленість реалізації в граемі роду іменника позамовного змісту // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. / А.Р. Загнітко, - К., 1988. - С. 101 - 105.
6. Колесников А.А. О типах морфологической недостаточности слова в связи с вопросом о семантических формах мышления // Семантика грамматических форм. Межвуз. сб. науч. трудов. - Ростов на/Д., 1982. - С. 11 - 21.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. яз. под ред. и с предисл. ВА. Звегинцева. - М.: Прогресс, 1978. - 543 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. - М.: Сов. энциклопедия, 1990. - 685 с.
9. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / ЯС ССРСР. Ин-т русского языка. /И.П. Мучник. - М.: Наука, 1971. - 298 с.
10. Серебренников БА. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление./ БА. Серебренников. - М.: Наука, 1988. - 242 с.
11. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1973. - 588 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мороз Тетяна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Наукові інтереси: семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника української мови, методика викладання іноземної мови.